Domies Toen

Een eeuwenoude pastorietuin

Annette Broekhuizen

Aan de voet van de vijftiende-eeuwse Petruskerk van Pieterburen ligt Domies Toen, de tuin van de dominee. Waar vroeger de pastorie stond, met de slinger- en nutstuin van de predikant, bevindt zich nu een botanische tuin met een bijzondere plantencollectie.

Kerk, tuin en ook het catechisatiegebouwtje uit 1888 zijn eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken. Dit complex maakt bovendien met nog drie Groninger kerken deel uit van 'Het Grootste Museum van Nederland' een samenwerkingsverband van een selectie Nederlandse kerkgebouwen en synagogen.

'Gewoon bijzonder'

In de lente bloeien er stinzenplanten, zoals het sneeuwklokje, de holwortel en de kievitsbloem, later in het jaar de Karthuizer, de anjer en de beemdkroon. De hoge goudes schittert in de herfst en staat op de overgang naar de oude nutstuin. In het late najaar, wanneer alle blad gevallen is, kleuren de mispels goud tegen de lucht. De door het noordelijk klimaat lage maar zeer brede rode beuk vormt het middelpunt van de slingertuin. Die beuk, de goudes en de plataan verwijzen naar een verleden waarin de dominee onder de vleugels van de jonkers van Dijksterhuis een notabele was. Er is een – voor pastorietuinen kenmerkend – laantje van knotesdoorns waaronder veel donkere ooievaarsbek en wilde hyacinten bloeien.

Vroeger onderwees de dominee hier boeren in plantkunde en Domies Toen heeft als botanische tuin in wezen diezelfde doelstelling, zij het nu gericht op de educatie van alle bezoekers. De tuin heeft niet voor niets de grootste biodiversiteit van het Noorden. Domies Toen, zeker in de persoon van de huidige beheerder Jan Jaap Boehlé, past goed op de planten zodat die zich hier kunnen ontwikkelen. Zo draagt ze als *Hortus Botanic Guardian* – een predicaat verleend door de Nederlandse Vereniging van Botanische Tuinen – bij aan het behoud van de biodiversiteit. De tuin is niet alleen groen cultureel erfgoed, maar boven alles ook een ontmoetingsplaats. Bezoekers en vrijwilligers kunnen het hele jaar door ervaren hoe 'gewoon bijzonder' de plek is.

De Petruskerk van Pieterburen met Domies Toen. Foto Bureau Brauns.

Van de middeleeuwen tot 1881

In de middeleeuwen werd vlakbij wat nu Domies Toen is een dobbe aangelegd, een zoetwaterdrinkplaats in een verder nog zilte omgeving. Hier stond ook de oudste kerk van het dorp. De huidige Petruskerk werd in de eerste helft van de vijftiende eeuw gebouwd. In de directe nabijheid daarvan verrees waarschijnlijk al vrij snel een 'weem', een pastorieboerderij met stallen. Die werd eerst door de pastoor, en na de Reformatie door de dominee gebruikt om in zijn levensonderhoud te voorzien. Van alleen het geestelijk herderschap was destijds niet te leven.

Aan de westkant begrensd door een muur, lag bij de weem een grote nutstuin, waar in 1710 een tuinhuis werd gebouwd. Een vergelijkbaar prieel stond al in de tuin van de Menkemaborg in Uithuizen, gebouwd in 1705 naar een ontwerp van stadsbouwmeester Allert Meijer. Deze had ook een aandeel aan het interieur van de kerk, de pastorie en de borg van Pieterburen, maar beide borgen, Dijksterhuis en Menkema, waren dan ook het bezit van de familie Alberda. Het tuinhuis in Pieterburen wijkt af van dat in Uithuizen omdat het ramen heeft aan de straatzijde. Om die reden heette het later in de volksmond ook wel *domies gluurhoes*: de dominee zou hier zijn preken hebben voorbereid, terwijl hij zicht had op wat er in het dorp gebeurde. Toch blijft de vraag hoe en waarom zo'n uniek stenen tuinprieel in de nutstuin van de dominee is gebouwd. Was het een geschenk van de borgheer aan de kerk of predikant?

Tekening van kerk, toren en pastorie van Pieterburen, begin 19e eeuw. De losstaande toren – afgebeeld met flinke scheuren in het muurwerk – stond ten noordwesten van de kerk en werd in 1805 afgebroken. Collectie Groninger Museum, foto Marten de Leeuw.

Op de plek van de kelder van de afgebroken pastorie bevindt zich nu een diepe kuil in de tuin, begroeid met zoomvegetatie. Foto Jan Jaap Boehlé.

De dominee was dus ook landgebruiker. Bovendien gaf hij landbouwonderwijs aan de boeren. Door zijn studie, waar colleges in 'landbouwhuishoudkunde' onderdeel van waren, had hij zicht op verbeteringen en vernieuwingen in de landbouw. In de loop van de negentiende eeuw veranderde dit. Voor zijn inkomen was hij niet meer afhankelijk van het boerenbedrijf, waardoor het bedrijfsgedeelte van de weem zijn functie verloor. In 1881 werden de schuur, het karnhuis, de koestallen en het koetshuis gesloopt, terwijl het voorhuis werd vergroot tot een statige pastorie.

Bij het gebouw werden een voortuin en een slingertuin (zie kader) aangelegd. Middelpunt daarvan is de oude rode beuk, die er waarschijnlijk ten tijde van de aanleg al stond. Zo'n beuk gold als uitgesproken statussymbool, die zelfs aanleiding gaf tot het verhaal dat deze boom alleen bij een zekere welstand, zoals het bezit van een bepaald aantal bunder grond, in de tuin geplant mocht worden.

Vanuit de pastorie liep een pad naar een bruggetje over een niervormige vijver. Met de grond die bij het graven vrij was gekomen, werden twee 'bergjes' opgeworpen – een hoge en een lage. De dominee kon zo een wandelingetje door zijn eigen tuin maken. Hij had ook een nutstuin, begrensd door de oude tuinmuur, waar hij groente, aardappelen en fruit verbouwde. In deze periode vonden meer werkzaamheden rond kerk en tuin plaats: in 1888 werd het catechisatielokaal gebouwd. Dat doet nu dienst als theeschenkerij.

← De kerk van Pieterburen, in 1938 gefotografeerd vanuit het westen. Links is nog juist de pastorie zichtbaar, met een deel van de oude tuinmuur. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

↑ De pastorie van Pieterburen in 1955. Het gebouw werd zes jaar later afgebroken, na het vertrek van de laatste predikant. Foto Wim Roggeveen.

Het catechisatielokaal – plaatselijk beter bekend als 'het godsdienstgebouwtje' – dat tegenwoordig in gebruik is als theeschenkerij. Foto Bureau Brauns.

Gevelsteen in het catechisatielokaal uit 1888. President-kerkvoogd D.L. Broekema ontwierp in 1881 de slingertuin bij de pastorie. Foto Bureau Brauns.

De in 1903 afgebroken borg Dijksterhuis in Pieterburen, in 1860 geschilderd door J.J. Stormer. Linksboven is de boomgaard te zien, rechts een langgerekte tuin met slingerpaden. Onbekend is wanneer die werd aangelegd en door wie. De kerk van Pieterburen is zichtbaar rechts op de achtergrond. Collectie Groninger Museum, foto Marten de Leeuw.

De proeftuin bij de pastorie van Wehe, aangelegd door dominee Th.F. Uilkens. De nutstuin is met zijn slingerende paden duidelijk geïnspireerd door de Engelse landschapsstijl. Plattegrond uit *De Boeren-Goudmijn* (1855).

Slingertuin

Een slingertuin is een tuin in Engelse landschapsstijl. Dit type tuinaanleg ontstond in de tweede helft van de achttiende eeuw. Kenmerkende elementen hiervan zijn slingerende paden, niervormige vijvers, een bruggetje, reliëf ('bergen' en dalen), doorkijkjes en een beplanting met bomen en struiken.

In de negentiende eeuw vormde de tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851) een aantal tuinen bij stinzen en borgen in Noord-Nederland om in deze romantische landschapsstijl, zoals die van de Fraeylemaborg (Slochteren) en van Ekenstein (Tjamsweer). Vanaf 1850 brak de stijl in Groningen definitief door toen veel akkerbouwboeren rijk werden door de hoge graanprijzen en zich een modieuze tuin konden veroorloven. In het Oldambt en op het Hogeland lieten boeren en andere notabelen een slingertuin – op z'n Gronings *slingertoen(e)* – aanleggen. Zo verdienden de tuinontwerpers Vlaskamp en vijf generaties van de familie Vroom hun sporen met het ontwerpen in deze stijl. Ook dominee Theodorus Frederikus Uilkens (1812-1891) van Wehe en Zuurdijk ontwierp tuinen. Hij was de zoon van Jacobus Albertus Uilkens, ook dominee, en de eerste hoogleraar landbouwhuishoudkunde aan de Groninger academie.

Maar wie ontwierp Domies Toen? Het antwoord op deze vraag is te vinden achterin het kerkenboek van Pieterburen. 'De tuin is in 't voorjaar 1881 aangelegd, met vijvers naar eene teekenen [= een tekening] en onder opzicht van D.L. Broekema president kerkvoogd' schrijft dominee Offerhaus in zijn verslag van de werkzaamheden aan de pastorie en omgeving. Toen in 1888 op het pastorieland een catechiseerkamer werd gebouwd, was deze notabele daarbij opnieuw betrokken: 'De aanleg rondom is gemaakt door den president kerkvoogd D.L. Broekema en het dennenbosch onder zijn aanwijzen geplant door Jan Elema tuinman bij Ds Offerhaus in het voorjaar van 1889', aldus wederom de aantekeningen van de predikant. Verdere tuinontwerpen van Broekema's hand zijn – nog – niet bekend, hoewel het aannemelijk is dat hij ook zijn eigen tuin ontwierp.

Derk Luitjes Broekema (1832-1898) was landbouwer op de boerderij Oudedijk 13 in Pieterburen. Naast het ambt van president-kerkvoogd bekleedde hij meer bestuurlijke functies. Zo was hij van 1851-1877 gemeenteraadslid van Eenrum en daarna – tot zijn overlijden – lid van Provinciale Staten. Bovendien was hij de vader van Luitje Broekema (1850-1936), hoogleraar aan de landbouwhogeschool in Wageningen. Broekema jr. maakte onder meer naam als kweker van de Wilhelminatarwe, vóór de oorlog de meest verbouwde tarwesoort in Nederland. De naar hem genoemde Broekemaplaquette of -penning is de hoogste Nederlandse onderscheiding voor plantenveredelaars.

Optreden van de Grunneger Daansers tijdens de opening van Domies Toen, 15 september 1962. De opname is gemaakt vanaf de kerktoren. Tine Clevering was nauw betrokken bij het dansgezelschap uit Zandeweer, door te adviseren over historisch verantwoorde kostuums. Collectie Groninger Archieven, foto Noord-Nederlands Persfotobureau Folkers (818-12746).

Het prieel in de pastorietuin verkeerde in 1961 in deplorabele toestand en was bijna gesloopt. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, foto Dijkstra.

Het gerestaureerde tuinhuis aan de noordzijde van de tuin, met uitzicht op de Hoofdstraat. Foto Annette Broekhuizen.

Tine Clevering-Meijer

In 1960 vertrok de laatste dominee uit Pieterburen, Wim Roggeveen. Mede door het verlies van werkgelegenheid in de landbouw en het wegtrekken van mensen, afnemend kerkbezoek en vergrijzing kwam er definitief geen nieuwe predikant. De overtollig geworden pastorie verkeerde in een slechte staat van onderhoud en werd daarom gesloopt.

Op de pastorietuin dreigden bungalows gebouwd te worden. Op verzoek van A.M. Amerika, de toenmalige burgemeester van Eenrum, kwam Tine Clevering-Meijer met een alternatief plan, de aanleg van een openbare natuurtuin. Mevrouw Clevering, boerin op Huninga halverwege Pieterburen en Eenrum, was betrokken bij tal van culturele initiatieven in de Marne en wijde omgeving.

Het vervallen tuinhuis, in het begin van de eeuw naar de mode van die tijd verbouwd, werd gered en gerestaureerd. De bepleistering met glasscherven, die zo romantisch glinsteren in het maanlicht, zat er toen al en is hersteld bij die restauratie. De vele contacten die Tine Clevering had, maakten het mogelijk het prieel fraai aan te kleden: een tegelplateau dat de 'Hemelvaard Christi' voorstelt werd ingemetseld en in Amersfoort kon fraai tuinmeubilair op de kop getikt worden. Zij bedacht ook het opschrift 'Ien Domies Toenhoes' boven de ingang van het prieel.

Samen met de Hoogezandster tuinarchitecte Renske Boon ontwikkelde ze een tuinplan. De slingertuin werd hersteld en de oude nutstuin veranderde in een grasveld, met in het midden een zonnewijzer. Door bemiddeling van mevrouw Offerhaus, baronesse Von Engelhardt, echtgenote van de Commissaris van de Koningin, kreeg Tine Clevering het voetstuk van een zonnewijzer uit de tuin van de ambtswoning in Groningen. De zonnewijzer zelf, met de tekst 'Tied vlugt as 'n schaar veurbie' (de tijd vliegt als een schaduw voorbij), werd naar het voorbeeld van een exemplaar uit Usquert gemaakt door de dorpssmid Jacob Smith. In 1963 verwierf ze van de familie Dijksterhuis in Mensingeweer voor de tuin het beeld van Flora, de Romeinse godin van de bloemen en van de lente. Langs de oude westmuur werd een boerenborder met planten en kruiden uit de regio aangelegd.

Niet bekend is wanneer de vele stinzenplanten kwamen, en waar vandaan, maar toen Tine Clevering in 1962 Domies Toen 'stichtte', stonden er waarschijnlijk al kievitsbloemen. Vanaf het begin is die bloem het logo van de tuin. Het is bekend dat zij op strooptocht naar Friesland ging om daar stinzenplanten uit te graven. Ook zette ze oude narcissensoorten uit haar eigen tuin in Domies Toen. In die eerste jaren werd de tuin eerst onder leiding van mevrouw Clevering beheerd, later door alleen vrijwilligers uit Pieterburen. Het was inmiddels de dorpstuin van Pieterburen geworden.

Tine Clevering stierf in 1981. Zij ligt op 150 meter afstand van de tuin begraven, op de begraafplaats aan de andere kant van de kerk. Na verloop van jaren raakte haar bemoeienis met Domies Toen vergeten. Om die toch te blijven gedenken, werd in 2003 een plaquette op de tuinmuur aangebracht. De onthulling daarvan werd verricht door haar echtgenoot, Ru Clevering. Hij bracht het bloemstuk dat de plaquette bedekte na de ceremonie naar haar graf. Een mooier eerbetoon was niet denkbaar.

Het beeld van Flora bij de entree van Domies Toen, afkomstig uit de tuin van de boerderij van de familie Dijksterhuis in Mensingeweer (Schouwerzijlsterweg 1). De tuinbeheerders laten het beeld geleidelijk met mossen begroeien. Foto Bureau Brauns.

De plaquette voor Tine Clevering-Meijer aan de oude westmuur van de tuin, onthuld in 2003. Foto Bureau Brauns.

Trienje Fokeltje ('Tine') Clevering-Meijer ontvangt in 1975 uit handen van prins Bernhard de Zilveren Anjer. Links staat haar echtgenoot Rubertus Jacob ('Ru'). Collectie Nationaal Archief / Anefo, foto Rob Mieremet.

Stinzenplanten

Stinzenplanten zijn verwilderde knol-, bol- en wortelgewassen die vanaf de zestiende eeuw zijn ingevoerd in ons land. Van oorsprong groeiden ze rond kastelen, borgen en buitenplaatsen. Ze kunnen zich juist op die grond goed handhaven en zich uitbreiden. Sneeuwklokje en bonte krokus zijn bekende voorbeelden, maar ook winterakoniet, holwortel en bostulp behoren tot deze planten.

De term stinzenplant is relatief jong. De Friese heemkundige en bioloog Jacob Botke, leraar aan de middelbare landbouwschool in Groningen en voorzitter van het Groningsch Natuurhistorisch Museum, gebruikte die in 1932 als eerste. Botke gebruikte de term 'stinsplanten' voor een aantal bloemen die onder meer groeiden rondom de Schierstins in Veenwouden, zoals Haarlems klokkenspel en gewone vogelmelk. Pas vanaf omstreeks 1950 kwam het begrip stinzenplanten meer algemeen in gebruik, het Groningse börgbloumkes is van nog recentere datum.

Domies Toen beheert nu de grootste collectie stinzenplanten van het Noorden, zoals de Italiaanse en gevlekte aronskelk, winterakoniet, holwortel, lenteklokje, kievitsbloem, gewone salomonszegel, Haarlems klokkenspel en bostulp.

Dubbel sneeuwklokje (*Galanthus nivalis 'Flore Pleno'*). Foto Jan Jaap Boehlé.

Gulden sleutelbloem (*Primula veris*). Foto Jan Jaap Boehlé.

Boerenkrokus *(Crocus tommasinianus)* met een winterakoniet *(Eranthis hyemalis)*. Foto Jan Jaap Boehlé.

Kievitsbloem *(Fritularia meleagris)* met voorjaarshelmbloem *(Coridals solida)*.
De kievitsbloem is vanaf het vroegste begin het beeldmerk van Domies Toen. Foto Jan Jaap Boehlé.

Botanische tuin én museum

In de jaren tachtig nam bioloog Paul Janssen op vrijwillige basis het beheer van Domies Toen over. Naast het beheer van een stuk cultureel erfgoed werd het in stand houden van in het wild verdwenen plantengemeenschappen een nieuwe doelstelling. Zo kreeg de tuin een functie als vluchtplaats voor bedreigde of verdwenen soorten. Janssen legde verschillende milieus aan op de plek van de oude pastorie, redde wilde planten uit de streek en verruigde het grasveld in de nutstuin tot een bloemrijk hooiland.

In 1991 werd Domies Toen een zelfstandige stichting. Met de komst in het jaar erop van Klaas van Nierop, de eerste betaalde beheerder, veranderde ook de visie op de tuin. Hij kwam tot een synthese tussen gecultiveerde siertuin en verwildering. Van Nierop legde gebogen paden in het hooiland aan en maakte vier rozenperken rond de zonnewijzer. Na 1998 werd de kruidentuin vergroot met veel door de mystica Hildegard van Bingen (1098-1179) gebruikte kruiden.

De tuin kreeg in die jaren gaandeweg nationaal aanzien. In 2000 kwam de erkenning als botanische tuin door de Nederlandse Vereniging van Botanische Tuinen, niet alleen omdat er veel planten van de 'rode lijst' (lijst van beschermde planten) en veel stinzenplanten staan, maar ook omdat de tuin een taak vervulde op het terrein van natuureducatie.

Niet alles lukte. De ecologisch gezien discutabele introductie van een tuin voor vroedmeesterpadden uit Zuid-Limburg (vanwege het Pieterpad dat tussen Pieterburen en Maastricht loopt) was niet succesvol. Maar veel Pieterbuursters zullen zich de adembenemende nachtelijke fluitconcerten van de broedmeesterpadjes herinneren, vanaf het witte bruggetje op het kerkpad. Daarvoor kwam men op warme zomeravonden graag nog even een ommetje doen.

In 2003 werd de tuin overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken. Zo kwamen kerk, tuin en catechisatiegebouwtje in één hand. Het beheer bleef bij de stichting Domies Toen. Mede dankzij de inzet van Nienke Reeder, de volgende tuinbeheerder, kreeg de tuin in 2005 erkenning door opname in het Museumregister Nederland. Dit vanwege de vrijwel volledige collectie Nederlandse stinzenplanten, de oude boerenborder, de kruidenborder én de wilde planten, maar ook omdat cultuurelementen in de tuin nog steeds zichtbaar zijn, zoals de vorm van de slingertuin, met oude bomen, vijvers en bruggetje, de eeuwenoude tuinmuur en het tuinprieel.

De zonnewijzer in het midden van de nutstuin. De goudes op de achtergrond staat op de overgang naar de slingertuin. Foto Jan Jaap Boehlé.

Gedeelte van de kruidentuin en border met planten die veel gebruikt werden in siertuinen op het Groningerland. Foto Jan Jaap Boehlé.

Het bruggetje over de vijver is sinds 2020 voorzien van keramieken bollen gemaakt door Sytske Feitsma. Foto Bureau Brauns.

Plattegrond van Domies Toen. Tekening Annette van Kelckhoven.

De vlinder- en insectentuin, compleet met bijenhotel. Tussen de dakpannen op de onderste etage vinden padden en salamanders een plekje. Foto Annette Broekhuizen.

Domies Toen nu

Sinds 2014 is Jan Jaap Boehlé tuinbeheerder. Hij bracht meer structuur aan in de tuin. De totale bloeitijd in de tuin is verlengd, waardoor die spannender werd. Onder zijn leiding zijn delen van de tuin grondig gerenoveerd. De bloemenborders rond het hooiland werden opnieuw ingericht en de akker is verplaatst naar een zonniger plek. In de kruidentuin zijn oude formele vormen aangebracht en in 2019 is een vlinder- en insectentuin geopend, met veel bloeiende planten voor de levering van stuifmeel en nectar. Ze trekken elk hun eigen insecten aan: de vlinderstruik en de verbena insecten met lange tong, asters zijn er voor insecten met een korte tong. Bijen en insecten kunnen er veel van hun gading vinden, maar ook voor tuinvogels is de tuin een paradijs.

Niet alleen de bijzondere vegetatie maakt Domies Toen de moeite waard. De aanleg, met vijvers, bomen, paden, een historische tuinmuur en een tuinprieel, maken de tuin het hele jaar aantrekkelijk voor bezoekers. Blikvanger is nog steeds de oude rode beuk, het middelpunt van de slingertuin. Deze eindigde als derde in de verkiezing van boom van het jaar 2020, maar was wel de mooiste boom van het Noorden en de mooiste beuk van het land. Hierdoor kreeg Domies Toen veel aandacht.

Dat was hoognodig, want in 2019 werd Domies Toen ernstig bedreigd in zijn voortbestaan door een structureel geldtekort. De theeschenkerij was eerder afgestoten omdat er geen vrijwilligers meer waren om die draaiende te houden, waarmee een inkomstenbron verdween. Het aantal vrienden liep terug. Het toenmalige bestuur zag er geen gat meer in als er geen structurele langdurige financiële toezegging van de gemeente zou komen. De stichting dreigde opgeheven te worden.

De beuk in 1957 gefotografeerd door dominee Roggeveen. Op het bruggetje zitten zijn dochters Marjan en Annemarie. Foto Wim Roggeveen.

Een paar trouwe vrienden, de tuinbeheerder en Inez Geenen van het kerkje van Klein Wetsinge – laatstgenoemde had inmiddels de exploitatie van de theeschenkerij overgenomen – besloten de noodklok te luiden. Gelukkig kwam van veel kanten steun. Het vriendental groeide en de gemeente besloot voor twee jaar extra geld te geven om allerlei zaken op orde te krijgen. Een nieuw bestuur ging met frisse moed aan de slag. Het zorgde ervoor dat de tuin meer aandacht kreeg, dat alle papierwerk in orde kwam (waardoor de erkenning als botanische tuin en museum veilig gesteld waren) en stippelde met de tuinbeheerder een nieuw beleid uit. Dankzij de inzet van beheerder en vrijwilligers ziet de tuin er fantastisch uit. Regelmatig zijn er activiteiten zoals rondwandelingen en muziekuitvoeringen. De tuin is een podium voor amateurmusici. Brochures geven bezoekers achtergrondinformatie over verschillende onderdelen van de tuin, en beheerder en vrijwilligers staan bezoekers graag te woord.

Om de tuin in stand te houden blijven nieuwe vrienden hard nodig! Dus, wie Domies Toen een warm hart toedraagt kan zich aanmelden als vriend. De tuin is altijd open. En, als je er dan toch bent, bezoek dan ook de Petruskerk en geniet van iets lekkers op het terras van de theeschenkerij. Zie voor openingstijden en meer informatie de websites *www.domiestoen.nl* en *www.kerkpieterburen*.

Over de auteur

Annette Broekhuizen is voorzitter van Stichting Domies Toen. Ze is betrokken bij de kerk in haar woonplaats Zuurdijk, sinds die in 1974 werd overgedragen aan de Stichting Oude Groninger Kerken. Ze zette zich onder meer in voor de steen voor 'Armhoes Joapke' op het Zuurdijkster kerkhof, de fondswerving voor de orgelrestauratie en de uitvoering van de 'Hogelandsymfonie' (2015), een soundscape van 24 uur met een hoofdrol voor het orgel van Zuurdijk, een compositie van Jacob Lekkerkerker. (foto: Ingrid van der Spoel).

Met dank aan

Jan Jaap Boehlé, Ira Diakonoff, Margreet Franssen en Jan Willem Zwart.

Geraadpleegde bronnen

Heilien Tonckens, Wil Leurs en Rick Hoeksema, *Basisgids stinzenplanten* (Zeist 2020).

Jan Jaap Boehlé en Leonie Barnier, *Stinzenplanten ontdekken in Domies Toen* (Pieterburen 2019).

Jan Jaap Boehlé en Leonie Barnier, *Heemplanten ontdekken in Domies Toen* (Pieterburen 2020).

Tineke Scholtens, *Het boerenerf in Groningen 1800-2000* (Assen 2004).

Rolf Roos en Joke 't Hart, *Botanische tuinen in Nederland* (Amsterdam 2017).

Tjeerd Duursma, *Op Huninga. De gedenkwaardige geschiedenis van het echtpaar R.J. Clevering en T.F. Clevering-Meijer* (Warffum 2016).